

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v4.2022.2>

Т. Д. Дем'янчук

orcid.org/0000-0002-8908-4356

кандидат історичних наук, доцент,

докторант кафедри теорії та історії держави і права
Національної академії внутрішніх справ

ВИПРАВНО-ТРУДОВИЙ ХАРАКТЕР РАДЯНСЬКОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИПРАВНОЇ СИСТЕМИ

Історико-правове минуле України сповнене темами, які хоч і отримали широке наукове висвітлення, але вимагають об'єктивного переосмислення. Особливо це стосується радянської доби, коли в умовах існування тоталітарної держави було сформовано специфічну правову систему з чіткою державницькою ідеологією яка спрямовувалася на повне придушення громадянського суспільства та внутрішньополітичної опозиції. Для реалізації такого тиску на суспільство було сформовано кримінально-виконавчу систему, яка орієнтувалася на виправно-трудоий характер виконання покарань. Одночасно, виправно-трудоий характер кримінально-виконавчої системи, хоч і сприяв розвитку промисловості чи народного господарства, одночасно був прикладом тотального нівелювання прав людини – ненормовані трудові зобов'язання, порушення умов утримання осіб, що відбували покарання, масові страти в'язнів, тощо. З огляду на зазначене, науково актуальним видається дослідження історико-правових особливостей становлення радянської кримінально-виконавчої системи, визначення її виправно-трудоого характеру і власне кваліфікації її як інструменту тоталітаризму.

Стосовно самого поняття кримінально-виконавча система й доцільності його застосування до радянського періоду й системи виконання покарань, то органи влади в період з 1919 до 1991 року, які відповідали за виконання кримінальних покарань і пробацію, не тільки забезпечували виправлення засуджених, а й відповідали за їх ресоціалізацію, вживали превентивних дій для недопущення злочинів, у тому числі й рецидивів. Тому, визначаючи зміст поняття кримінально-виконавча система по відношенню до УРСР, варто звернути увагу на формулювання О. Шкута, який пропонує розуміти її як «сукупність органів і установ, підпорядкованих центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації ...» [13, с. 24].

Слід звернути увагу й на те, що такі українські вчені, як О. Бандурко, Т. Денисова та В. Трубников, використовують у своїх дослідженнях поняття «кримінально-виправна політика», якою й описують систему виконання покарань в радянську епоху [1, с. 26–27]. Одночасно, ці вчені не вико-

ристовують поняття кримінально-виправна система по відношенню до радянської епохи, що цілком відображає її ідеологічне наповнення та практичну реалізацію. Це на нашу думку, пояснюється тим, що виразний виправний, а саме виправно-трудоий характер кримінально-виконавчої системи домінував до 1960 року, коли було ліквідовано ГУЛАГ. Натомість з початку 1960-х років утверджується класична кримінально-виконавча система, окремі елементи якої зберігалися в Україні впродовж перших десятиліть незалежності.

Як наслідок, саме період 1920–1960-х років можна вважати часом реалізації виправно-трудоого підходу в кримінально-виконавчій системі УРСР. Це обумовлювалося рядом об'єктивних причин. По-перше, мало місце посилення репресивного характеру самої кримінальної системи, що обумовлювалося умовами громадянської війни і правовою ідеологією більшовизму. По-друге, на характері кримінально-виконавчої системи відобразилася внутрішньополітична ситуація, зокрема процес формування культу особи Й.Сталіна. По-третє, радянська держава перебувала в умовах глибокої промислової трансформації й потребувала безкоштовної робочої сили. Як результат, кримінально-виконавча система з моменту свого формування була елементом тоталітаризму, а правові норми, що регулювали процес її функціонування, особливо увагу приділяли виправно-трудоому характеру відбування покарань.

Початком формування радянської кримінально-виконавчої системи, можна вважати 1919 рік, коли було прийнято постанову Наркомату юстиції «Про ліквідацію всіх відділів колишнього Міністерства юстиції». У 1921 р. усі каральні відділи на місцях було перейменовано на виправно-трудоі [8, с. 269]. Власне з цього часу й можна говорити про початок застосування виправно-трудоого підходу до реалізації системи виконання покарань. Характерно, що ідеї реалізації виправно-трудоого права чітко прослідковувалися в правових поглядах В.Леніна і мали більше ідеологічний і революційний, як практичний характер, в тому числі якщо й говорити про потребу безкоштовної робочої сили. Ще у 1918 році лідер більшовиків заявив про необхідність проведення «масового терору проти куркулів, попів та білогвардійців, сумнівних замкнути

у концентраційний табір поза містом» [5, с. 19]. Пізніше, на початку 1920 року, В.Ленін у одному із листів до силових структур чітко вказав, що окрім ізоляції, усіх осіб, що вчинили порушені необхідно «...привчати пустопорожнього та паразитичного елемента до праці» [3, с. 16; 11, с. 101]. Одночасно, ідеологи більшовизму вказували, що «найбільшою ідеєю «Жовтня» є загальна трудова повинність» [11, с. 101]. Власне усі ці ідеї знайшли своє безпосереднє відображення у загальносоюзному Виправно-трудоному кодексі РРФСР (16.11.1924 р.), а також Виправно-трудоному кодексу УСРР (23.10.1925 р.). останній визначив основну структуру місць позбавлення волі: будинки ув'язнення, виправно-трудова будинки, трудові колонії, ізолятори спеціального призначення, перехідні виправно-трудова будинки [6, с. 30]. Основною ідеєю кодексу стало закріплення пріоритетності виховних завдань та ідею виправлення засуджених. Як наслідок, 11 липня 1929 р. прийнято постанову «Про використання праці кримінально-ув'язнених», у відповідності до якої було не тільки узаконено фізичну працю ув'язнених осіб, а й створено Головне управління виправно-трудова таборів і трудових поселень НКВС («ГУЛАГ»).

Створення ГУЛАГу стало ключовим етапом в процесі реалізації виправно-трудова характеру кримінально-виконавчої системи. Одночасно, слід зауважити, що до початку 1930-х років діяло дві паралельні пенітенціарні системи – республіканська (включала в'язниці для утримання ув'язнених, що перебували під слідством і власне виправно-трудова колонії) та загальносоюзна (виправно-трудова табори, політизолятори) [7, с. 319].

Важливо звернути увагу на те, що до початку 1930-х років у СРСР існувало дві паралельні пенітенціарні системи в рамках яких реалізовувався виправно-трудова підхід. Одна складалася з виправно-трудова таборів, що підпорядковувалися Об'єднаному державному політичному управлінню НКВС, інша – з виправно-трудова колоній, які підпорядковувалися республіканським Наркомам юстиції. Характерно, що як у виправно-трудова таборах так і у виправно-трудова колоніях були схожі умови утримання – проводилася культурно-освітня робота, передбачалася можливість умовно-дострокового звільнення. Більше того, в системі виправно-трудова таборів існував полегшений режим, коли в'язні мали можливість залишати місце позбавлення волі у випадку, якщо цього вимагали трудові зобов'язання.

Основна відмінність між кримінально-виправними колоніями та виправно-трудова таборами полягала тому, що в перших, відбування покарання у вигляді виконання виправних робіт не

було пов'язано з цілковитою ізоляцією засуджених. В окремих випадках ув'язнені мали можливість перебувати в колі сім'ї, а робота в трудовому таборі вважалася як елемент перевиховання. Вагомою відмінністю між згаданими виправними установами було також і те, що у таборах системи НКВС звичним був терор проти осіб, що відбували покарання, абсолютне нехтування їхніми правами, тощо [12, с. 394]. Спільним для них було й те, що фізична праця вважалася елементом правової установки і конституційним обов'язком.

Як зауважують українські дослідники В. Данильчук та Р. Михайльчук, основним завданням ГУЛАГу, «було покарання, ізоляція, використання у якості робочої сили та перевиховання «неблагонадійних елементів», тобто тих, хто реально, хоча частіше уявно, чинив опір сталінському режиму» [4, с. 60]. У 1931 році в структурі ГУЛАГу створено окремий відділ трудових поселень, у 1934 році виробничо-будівельний відділ, що вказувало винятково на реалізацію виправно-трудова підходу. Можна констатувати, що основним завданням ГУЛАГу була «колонізація» далекого Сходу і Півночі СРСР і використання в'язнів, як безкоштовну робочу силу. В. Россіхін вказує на цілу низку провалин у нормативних документах, що регламентували роботу ГУЛАГу і сприяли в тому числі порушенню прав осіб, які відбували покарання у виправно-трудова таборах. Так, зокрема мало місце недотримання норм стосовно забезпечення в'язнів побутовими умовами, білизною, одягом, взуттям, які розкрадалися. Окрім того, «у випадку виникнення безладдя» (поняття в жодному тогочасному нормативному документі не трактувалося) наглядачі мали право застосовувати зброю, що зі слів В. Россіхіна здійснювалося постійно і практично неконтрольовано [10, с. 157].

За час існування ГУЛАГу було прийнято десятки нормативно-правових актів, регламентували виправно-трудова характер кримінально-виконавчої системи. Основними з цих документів були:

– «Тимчасова інструкція про режим утримання ув'язнених у виправно-трудова таборах НКВС СРСР» (серпень 1939 р. липень 1940 р.) [4, с. 61];

– Указ Президії Верховної ради СРСР «Про скасування смертної кари (26 травня 1947 р.), а Указом від 19 квітня 1943 р. запроваджено максимальний термін покарання 25 років [9, с. 583–584];

– «Інструкція з режиму утримання ув'язнених у виправно-трудова таборах і колоніях МВС СРСР» (24 березня 1947 р.) – перший документ, який врегулював правове становище ув'язнених [4, с. 62];

– Указ Президії Верховної ради СРСР про амністію деяких категорій ув'язнених, які

вчинили злочини, які не становлять великої небезпеки для держави (27 березня 1953 р.) [2, с. 357].

Останній нормативний акт поклав початок ліквідації ГУЛАГу однак виправно-трудоий характер системи відбування покарань зберігався. Зрештою Постановою «Про заходи щодо покращення роботи Міністерства внутрішніх справ СРСР» від 25 жовтня 1956 р. було ліквідовано виправно-трудоі табори як такі, що не забезпечували вирішення завдання виправлення та перевиховання ув'язнених. Замість системи ГУЛАГу формується система, в основні якої знаходиться виправно-трудова колонія. Ліквідація табірної системи мала позитивні наслідки і обумовлювалася як політичним рішенням – лібералізація суспільних відносин і критика культу особи, так і практичними – масові повстання в'язнів ГУЛАГу.

Можна констатувати, що в розвитку радянської кримінально-виконавчої системи можна прослідкувати два періоди продовж яких реалізувався різний ідеологічний і практичний підхід до системи виконання покарань: 1) 1920–1950-ті роки – виправно-трудоий; 2) після 1960-го року – виправний. Показово, що виправно-трудова система виконувала насамперед репресивно-каральні функції, а не забезпечувала практичну потребу в дешевій робочій силі чи місію виправлення осіб, що вчинили правопорушення. Становлення радянської правової системи пов'язане з комплексом насильницьких, репресивних заходів щодо різних верств населення, в тому числі й тих, які відбували покарання. Зі створенням ГУЛАГу було підготовлено ідеологічну і нормативно-правову базу для реалізації саме виправно-трудоого характеру процесу відбування покарань.

Таким чином, у період становлення і розвитку радянської державності відбулося не тільки формування нової кримінально-виконавчої системи, а й утвердження її виправно-трудоого характеру. Виконання покарання у вигляді виправних робіт пояснювалося рядом об'єктивних причин й ідеологією самого більшовизму. Виправно-трудоий підхід до реалізації системи виконання покарань не завжди передбачав ізоляцію засуджених від суспільства, що було можливим завдяки існуванню двох паралельних кримінально-виправних систем, одна з яких контролювалася НКВС, а інша Наркомом юстиції. Саме в межах НКВС було сформовано мережу виправно-трудоих таборів, в'язні яких використовувалися для колонізації віддалених територій, будівництві господарських об'єктів. Характерно, що процес позбавлення волі у радянських таборах завжди супроводжувався додатковими покараннями – голод і холод, повна відсутність побутових умов для проживання.

Основним органом, що здійснював контроль за виправно-трудою системою був ГУЛАГ, який став класичним символом тоталітаризму, хоч

з правової точки зору відповідав за виховання осіб, що вчинили злочин через суспільно-корисну працю. Ліквідація ГУЛАГ тільки частково спростила виправно-трудоий характер кримінально-виконавчої системи, яка набула класичних пенітенціарних ознак.

Література

1. Бандурка О. М., Денисова Т. А., Трубников В. М. Общая теория социальной адаптации освобожденных от отбывания наказания (правовой и социально-психологический анализ уголовно-исполнительной политики по реабилитации осужденных). Харьков; Запорожье: НУВДЗГУ, 2002. 440 с.
2. Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. К.: Темпора, 2021. 456 с.
3. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960: Справочник / Сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. Под ред. А.Н. Яковлева. М.: 2000. 904 с.
4. Данильчук В., Михальчук Р. Нормативно-правові основи функціонування системи відбування покарань у виправно-трудоих таборах ГУЛАГу. *Інтермарум: історія, політика, культура*, № 10. 2022. С. 57–72. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112030%20>
5. Иванова Г.М. ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. М.: 1997. 227 с.
6. Козак Р.А., Рідкобород Ю.В., Мелаш А.С. Зародження пенітенціарної системи в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2021. № 10. С. 28–31. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/3>
7. *Министерство* внутренних дел. 1902–2002. Исторический очерк. М.: Объед. ред. МВД России, 2004. 647 с.
8. Пиндюрина Н. Соблюдение революционной законности в исправительно-трудоих учреждениях (октябрь 1917–1920 г.). *Труды ВШ МВД СССР*. 1957. № 2. С. 267–285.
9. Реабілітовані історією. Рівненська область (2013) / редкол. Тому (співгол.: М. Кривко, О. Губанов, відп. секр. А. Жив'юк); упоряд.: О. Білоконь, Р. Давидюк, А. Жив'юк (кер.) та ін. Кн. 3. Рівне: ПП ДМ. 620 с.
10. Россіхін В. Правове регулювання режиму у виправно-трудоих таборах у процесі ствердження командно-адміністративної системи в СРСР (1929–1938 рр.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*, 2012. №4(59). Ч. 1. С. 154–162.
11. Тараканов Ю. В. К вопросу о становлении советской пенитенциарной системы (1918–1922 гг.). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. Т. 10, № 1, 2008. С. 99–104.
12. Упоров И. В. Пенитенциарная политика России в XVIII–XX вв.: Историко-правовой анализ тенденций развития. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 608 с.
13. Шкута О. О. Теоретико-прикладні засади функціонування кримінально-виконавчої системи України: дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2018. 482 с.

Анотація

Дем'янчук Т. Д. Виправно-трудоий характер радянської кримінально-виправної системи. – Стаття

У статті розкриваються історико-правові особливості становлення радянської кримінально-виконавчої системи, визначається її виправно-трудоий характер, реалізація якого дозволяє кваліфікувати її як інструмент тоталітаризму. Встановлено, що період 1920-1960-х років можна вважати часом

реалізації виправно-трудового підходу в кримінально-виконавчій системі УРСР. У розвитку радянської кримінально-виконавчої системи прослідковується два періоди продовж яких реалізувався різний ідеологічний і практичний підхід до системи виконання покарань: 1) 1920-1950-ті роки – виправно-трудовий; 2) після 1960-го року – виправний. Показово, що виправно-трудова система виконувала насамперед репресивно-каральні функції, а не забезпечувала практичну потребу в дешевій робочій силі чи місію виправлення осіб, що вчинили правопорушення. Становлення радянської правової системи пов'язане з комплексом насильницьких, репресивних заходів щодо різних верств населення, в тому числі й тих, які відбували покарання. Виконання покарання у вигляді виправних робіт пояснювалося рядом об'єктивних причин й ідеологією самого більшовизму. Виправно-трудовий підхід до реалізації системи виконання покарань не завжди передбачав ізоляцію засуджених від суспільства, що було можливим завдяки існуванню двох паралельних кримінально-виправних систем, одна з яких контролювалася НКВС, а інша Наркомом юстиції. Саме в межах НКВС було сформовано мережу виправно-трудова таборів, в'язні яких використовувалися для колонізації віддалених територій, будівництві господарських об'єктів. Основним органом, що здійснював контроль за виправно-трудою системою був ГУЛАГ, який став класичним символом тоталітаризму, хоч з правової точки зору відповідав за виховання осіб, що вчинили злочин через суспільно-корисну працю. Ліквідація ГУЛАГ тільки частково спростила виправно-трудова характер кримінально-виконавчої системи, яка набула класичних пенітенціарних ознак.

Ключові слова: кримінально-виправна система, виправно-трудова законодавство, ГУЛАГ, виправно-трудова табір, права людини, УРСР.

Summary

Demyanchuk T. D. The correctional and labor nature of the Soviet criminal correctional system. – Article.

The article reveals the historical and legal features of the formation of the Soviet criminal-executive

system, defines its correctional and labor nature, the implementation of which allows to qualify it as a tool of totalitarianism. It was established that the period of the 1920s-1960s can be considered the time of implementation of the correctional labor approach in the criminal and executive system of the Ukrainian SSR. In the development of the Soviet criminal-executive system, two periods are traced during which different ideological and practical approaches to the system of execution of punishments were implemented: 1) 1920-1950s – correctional and labor system; 2) after 1960 – correctional. It is significant that the correctional labor system primarily performed repressive and punitive functions, and did not provide the practical need for cheap labor or the mission of correction of offenders. The formation of the Soviet legal system is associated with a complex of violent, repressive measures against various sections of the population, including those who were serving sentences. A number of objective reasons and the ideology of Bolshevism itself explained execution of punishment in the form of correctional labor. The correctional and labor approach to the implementation of the system of execution of punishments did not always involve the isolation of convicts from society, which was possible due to the existence of two parallel penal and correctional systems, one of which was controlled by the NKVD, and the other by the People's Committee of Justice. It was within the NKVD that a network of correctional labor camps was formed, the prisoners of which were used for the colonization of remote areas and the construction of economic facilities. The main body that exercised control over the correctional labor system was the Gulag, which became a classic symbol of totalitarianism, although from a legal point of view it was responsible for the education of persons who committed a crime through community service. The liquidation of the Gulag only partially simplified the correctional-labor nature of the criminal-executive system, which acquired classical penitentiary features.

Key words: criminal and correctional system, correctional and labor legislation, Gulag, correctional and labor camp, human rights, Ukrainian SSR.